

Право і мораль як соціальні

регулятори в контексті розвитку громадянського суспільства: сучасні реалії

Н. М. Оніщенко

доктор юридичних наук,
професор, завідувач відділом
теорії держави і права
Інституту держави і права імені
В. М. Корецького НАН України,
академік НАПрН України,
заслужений юрист України

С. В. Стоєцький

кандидат політичних наук,
вчений секретар відділення
історії, філософії та права
НАН України

С. О. Сунегін

кандидат юридичних наук,
науковий співробітник відділу
теорії держави і права
Інституту держави і права імені
В. М. Корецького НАН України

У статті наголошується на необхідності взаємопов'язаного розвитку громадянського суспільства з правовими та моральними нормами як основними засадами його життєдіяльності. Окремий вектор розгляду присвячений морально-етичному насиченню інститутів громадянського суспільства. Крім

того, центральним елементом викладу постає виокремлення і класифікація наукових підходів до розгляду сутності феномену – мораль громадянського суспільства.

Ключові слова: право, громадянське суспільство, норми моралі, норми права, соціальні норми, функції моралі.

В статье ставится ударение на необ-ходимости взаимосвязанного развития гражданского общества с правовыми и моральными нормами как основными принципами его жизнедеятельности. Отдельный вектор рассмотрения посвящен морально-этическому насыщению институтов гражданского общества. Кроме того, центральным элементом изложения выступает также выделение и классификация научных подходов к рассмотрению сущности феномена – мораль гражданского общества.

Ключевые слова: право, гражданское общество, нормы морали, нормы права, социальные нормы, функции морали.

In the article it is notes of the interrelated development of civil society with legal and moral standards as the main principles of civil society. Separate consideration of an article is dedicated to vector moral and ethical saturation of civil society institutions. In addition, there is a central element of the presentation selection and classification of scientific approaches to address the essence of the phenomenon – the morality of civil society.

Keywords: law, civil society, morality, the rule of law, social norms, morality functions.

Однією з найголовніших проблем, які постали перед сучасним українським суспільством, є значна морально-етична інерція, яку, серед іншого, спричиняють нав'язувані десятиліттями ціннісні пріоритети тоталітарного суспільства. У зв'язку з цим, одним з основних завдань сьогоднішньої гуманітарної науки і освіти в нашій країні є подолання такої інерційної тенденції.

Здавалося б, той духовний, моральний, національний сплеск, який спо-

стерігається на початку української незалежності, повинен був сприяти розвиткові нової громадянської моралі, яка базувалася б на принципах самоповаги і національної гідності. «На початку української незалежності були небезпідставними надії, що під безпосереднім впливом паростків громадянського суспільства відбудеться пробудження активності й заповзятливості людей – цього не відбулося через ряд об'єктивних та суб'єктивних причин і факторів, які добре всім відомі. Багато в чому цей процес обумовлений саме відсутністю сформованого у людей ідеалу громадянської поведінки. Держава швидко перейняла від радянських моделей принципи номенклатурного адміністрування і етатизованої корпоративної моралі, тоді як суспільство не мало морально-духовних традицій побудови демократичних, рівних стосунків з державою. Революційний запал швидко проходить, а повсякденна громадянська позиція може базуватися лише на міцній свідомій морально-ціннісній основі» [6]. І це досить показово в наш час.

Про громадянське суспільство останніми роками написано багато праць, як статейних, так і монографічних. Втім, аналіз цього явища вражає не тільки своїм різноманіттям, а й суперечливістю. Розуміння громадянського суспільства можна вважати дещо «розмитим» поняттям, оскільки кількість визначень (дефініцій) останнього не підлягає підрахунку. Проте деякі автори вважають, що всі дефініції функціональні, а відсутність єдиного визначення навпаки є певною перевагою щодо майбутніх дослідницьких проєктів. І це, можливо, відповідає дійсності.

Щодо морально-етичного насичення інститутів громадянського су-

спільства вчені виділили два підходи до проблеми. Деякі автори надають перевагу цивілізаційному підходу до суспільної свідомості, на відміну від директивно пануючого раніше формаційного аналізу, хоча цілковито не відкидають останній. В цьому сенсі слід визнати, що саме таке виокремлення є характерним для вітчизняного суспільствознавства як України, так і ближнього зарубіжжя. Формаційний підхід принципово історичний: він розглядає розвиток суспільства як зміну якісних станів, суспільство постійно перебуває в процесі становлення. Це означає в свою чергу, що ніяка з його форм не може вважатися завершеною, в т. ч., між іншим, і громадянське суспільство. Цивілізаційний підхід при всьому різноманітті його конкретних інтерпретацій має ту особливість, що він «закликає» розвиток суспільства. В його рамках суттєве значення має передусім протиставлення варварству. Вважається, що цивілізаційні досягнення (такі, наприклад, як приватна власність, держава, сім'я тощо) – вічні. Крім того, слід зазначити, що якщо формаційний підхід орієнтує на зміну форм і вдосконалення суспільства, яке вийшло із стану варварства, то цивілізаційний підхід виступає за те, щоб не деградувати у варварство знову. Формаційний підхід вбачає в варварстві вихідну стадію історії, яка залишилася в минулому, а цивілізаційний підхід розглядає варварство як безпосередню основу, певний стан, який постійно слід долати, що, власне, і складає суть цивілізації. Надзвичайно важливим дослідженням сучасних вчених є «мікроскопійний» аналіз моралі громадянського суспільства. Оскільки автори спрямовані не на критику моральної свідомості та самосвідомості громадянського суспільства, а на їх пояснення, дослі-

дження принаймні на теоретичну аргументацію і особливо на культивування найкращих їх постулатів та проявів, хотілося б запропонувати замислитися над тим, що в певному громадянському суспільстві не можуть існувати поряд і функціонувати дві протилежні моралі. Інакше моральні засади перетворюються у впровадження певних, інколи незаконних дій з одного й іншого боків, а громадянське суспільство в цьому контексті все більше починає нагадувати анархічні рухи і прояви.

При цьому слід зважити на те, що не стільки громадянське суспільство підлягає оцінці і критиці з позицій деякої універсальної моралі, а воно саме може слугувати своєрідним моральним каноном. Мораль громадянського суспільства автори називають етикою громадянськості, новою етикою. До того ж моральні стани визначаються як природна мораль, яка ідеалізувала общинні форми життя, в основі якої (зверніть на це особливу увагу!) любов до ближнього.

Сьогодні, якщо сповідувати позиції істинності та відвертості, навряд чи можна уявити в політичних конкурентних і конфліктних відносинах вимоги «полюби ближнього» чи «не бажай того, чого не бажаєш сам собі» – і це беззаперечно. Що, все ж таки, можна і потрібно вважати мораллю громадянського суспільства? Принаймні, про що пишуть з цього приводу сучасні дослідники? По-перше, вона характеризується високим ступенем відрефлексованості вчинків, коли їх мотивуючою основою є не почуття, звичаї, традиції, ритуали, а тонкий розрахунок всіх «за» і «проти». Отже, сучасна мораль є раціональною мораллю (це основне акцентування нормативно-ціннісної системи громадянського суспільства).

По-друге, раціональна мораль громадянського суспільства прагматична, утилітарна, орієнтована на успіх, ефективну діяльність. Мова іде про конкретизацію моралі стосовно різних сфер суспільного життя (політику, економіку, право тощо).

По-третє, раціональна і прагматична мораль громадянського суспільства позбавлена супермети (суперцінностей), які знаходяться поза конкретними прагматичними видами діяльності. Отже, соціуму слід примиритися з відсутністю загального для всіх ідеалу [3].

Проте, як зазначає А. Гусейнов, з такої позиції: чи є мораль дійсно мораллю, або яке вона має відношення до моралі і етики, яка сприймає та відтворює поняття «справедливість», «гідність», «зрада» тощо? Що саме вкладається в ці поняття представниками різних соціумів та різних соціальних прошарків?

Важливим моментом становлення гуманістичної моралі громадянського суспільства в Україні є співвідношення в ній національних і загальнолюдських пріоритетів представниками різних географічних регіонів. У цьому плані необхідно відмітити, що українська культура та суспільна думка завжди мали під собою гуманістичне підґрунтя. Тому у світі, що глобалізується, для нашого суспільства важливо не втратити той гуманістичний антропологічний потенціал, який несе в своїй архітектоніці й архітипичності наша національна культура. Принципи сімейної традиційної етики, естетичного сприйняття навколишньої дійсності, небайдужого ставлення до страждань іншого, релігійної православної моралі тощо необхідно зберігати і використовувати з метою встановлення гуманістичних моральних орієнтирів громадянського суспільства [5].

Слід зауважити, що М. Вебер виводить ще одну відмінність у згаданому контексті, він виділяє «етику переконання» і «етику відповідальності». Перша етика заснована на абсолютних цінностях, це мораль святих. Друга – вбачає складність відносин між засобами і цілями, це етика політиків. Само собою постає питання – невже ці дві етики не знайдуть дотичних точок в майбутньому? [4].

Оскільки правила справедливості складають основу суспільного життя, то ідея справедливості потребує інституціоналізації. Саме створення соціальних інститутів може зберегти суспільство від крайнощів: як від сваволі правителя, так і від необмеженого громадського контролю, що зовсім не відповідає також суті громадянського життя [7].

Беззаперечно, що одним із шляхів досягнення соціальної справедливості є вдосконалення системи соціального регулювання. Як показує хроніка останніх подій, без належної узгодженої соціальної регуляції громадянське протистояння перетворює соціальний порядок на його антипод. Мова іде, в першу чергу, про моральні і правові норми в сучасному суспільстві. Виявлення взаємозв'язку та специфіки всіх видів соціальних норм є важливим для з'ясування їхньої соціальної цінності.

Розвиток національної системи громадянської освіти і виховання, завданням якої є утвердження моральних пріоритетів людини, громадянського суспільства, є завданням самих структур, інститутів, організацій громадянського суспільства. Тобто тут зустрічаємося з проблемою своєрідного герменевтичного кола, коли від наявності складової частини залежить наявність цілого, а від наявності цілого залежить

наявність його складових частин. Дійсно, це є однією з найскладніших проблем тих суспільств, які розвиваються в напрямі демократії не природним шляхом багатовікового утвердження моральних пріоритетів громадянського суспільства, а за випереджаючою моделлю. У зв'язку з цим, ми повинні насамперед усвідомити, що лише глибоке особистісне переживання та переконання в цінності громадянських чеснот може дати нам змогу подолати проблему замкнутого кола і вивести нашу національну спільноту на новий щабель розвитку.

Декілька слів про засади християнської моралі. Однією з актуальних проблем, які постають перед сучасним українським суспільством у культурно-світоглядному відношенні, є утвердження, розвиток і трансформація відносно нових умов християнської моралі. Релігійні принципи обґрунтування аксіологічної основи морального життя людини активно витіснялися протягом тривалого періоду існування тоталітарної системи. Неприятливі умови розвитку християнської моралі складаються і в світі, який глобалізується. Процеси інформаційної цивілізації продукують принципи фрагментованості та світоглядної подрібненості людської свідомості, тоді як релігійні світоглядні системи характеризуються своєю цілісністю й інтегративною здатністю щодо світобачення.

Християнське світобачення і християнська мораль мають глибокі традиції та коріння на теренах України. Це дозволяє сподіватися на те, що при формуванні громадянського суспільства населення України зможе використати той гуманістичний та інтегративний потенціал, який несуть у собі християнські основи моралі. Більше того, деякі дослідники ствер-

джують, що саме від перспектив утвердження християнської моралі в нашій країні залежить майбутнє утвердження громадянського суспільства і правової держави. Ціннісне – етичні основи християнського віровчення завжди мали соціальне, громадське навантаження. У зв'язку з усім переліченим вище, необхідно дуже уважно поставитися до вивчення громадянського потенціалу становлення і утвердження християнської моралі, до використання інтегративних та ціннісних можливостей християнства, які здатні долати певні негативні моменти, що визначають політичне і соціальне життя спільноти, яка перебуває на трансформаційній стадії розвитку [5].

Людина, покладаючись на встановлені принципи моральної поведінки, самостійно обирає шлях утвердження добра, зокрема в стосунках зі своїми ближніми. Встановлення громадянської моралі безпосередньо залежить від принципу активності людської особистості. Таким чином, принципи громадянської активності і гідності, гуманізму та справедливості, які є основою міцного громадянського суспільства, можуть бути швидше сприйняті українським суспільством, якщо будуть мати християнське світоглядно-етичне обґрунтування, зважаючи на достатньо високу довіру населення до морального авторитету церкви.

За всієї своєї відносної самостійності право, як і інші види соціальних норм, здійснює свої регулятивні функції не відособлено, а в єдиному комплексі та тісній взаємодії з іншими соціальними регуляторами, основним призначенням яких є утвердження ідеалів справедливості.

Формалізація правил справедливості в законах держави є основою для суспільної практики, ефективність

якої можна побачити вочевидь – суспільство процвітає, а межі справедливості розширюються пропорційно широті людських поглядів і силі взаємних стосунків. Закріплені в законах моральні правила в подальшому сприймаються як підстави для традиційних інститутів [7].

Соціальні функції моралі, звичаїв, традицій значною мірою ідентичні функціям права. Різниця полягає в соціальній значущості суспільних явищ, що регулюються мораллю, традиціями і правом. Інакше кажучи, у механізмі соціального регулювання спостерігається своєрідний розподіл ролей між правом, мораллю, звичаями, традиціями у виконанні одного й того ж завдання – упорядкування суспільних відносин.

Як уже неодноразово зазначалося в юридичній літературі, найбільш дієвими регуляторами суспільних відносин є право і мораль.

Як уже підкреслювалося на початку нашого викладу, занепад моралі не може не позначатися на появі дисфункцій правового розвитку в певних просторово-часових вимірах. Саме стабільність моральних норм, моральна «переконаність» суспільства, повага до усталених загальнолюдських канонів поведінки призводять до сприйняття настанов права, поваги до нього, до підвищення авторитету цього найбільш дієвого соціального феномену, а, отже, до ефективної дії інститутів громадянського суспільства.

В етичних явищах присутні два моменти: особистісний момент, що характеризує внутрішню свободу індивіда й самосвідому мотивацію поведінки, та позаособистісний момент – моральні погляди, уявлення, вдачу, норми людських відносин, що склалися в певній культурі, соціальній групі, спільноті, суспільстві. Перший належить до ха-

рактеристики моралі, другий – моральності. Коли говорять про мораль соціальних груп, спільнот суспільства загалом, йдеться, по суті, про моральність, тобто про групову й загальносоціальну вдачу, цінності, уявлення, відносини, норми, установки. Мораль виступає як внутрішній саморегулятор поведінки індивіда, моральність – як зовнішній регулятор. При цьому можливе поєднання та узгодження дії обох регуляторів [8].

Відмінна особливість моралі полягає в тому, що вона виражає внутрішню позицію індивіда, його вільне й самосвідоме рішення того, що є добро, зло, честь, гідність, справедливість у людських вчинках тощо [9].

У моралі вирішальне значення має рівень елементарних вимог, імператив, схвалення, заповіді. Ядром їх є Христові заповіді-одкровення, що концентрують у коротких формулах цінності істинно духовної людяності.

Слід зазначити, що в суспільстві, в якому занепадає мораль, моральне «навантаження» лягає на інші соціальні регулятори, наприклад, на релігійні норми. Про це свідчать останні наукові публікації, конференції та методологічні семінари [2].

Моральними правилами керуються люди за велінням власної совісті, розумінням свого морального обов'язку. На право, мораль та інші соціальні норми покладено соціальне завдання регулювати суспільні відносини. Регулятивна функція є головною функцією, оскільки мораль регулює поведінку людей у всіх без винятку сферах суспільного життя. Регулятивна сила моралі, як і будь-якої соціальної норми, полягає в тому, що в основі її вимог покладено певний обов'язок.

У сучасній суспільній науці є обґрунтованим погляд на громадянське су-

спільство як на цілісний соціальний організм. «Іманентною і дуже важливою його властивістю є організованість, упорядкованість суспільних відносин, що утворюють соціальне життя, а отже, й об'єктивна необхідність їх соціального регулювання...» [1]. Порядок у суспільстві є необхідною умовою його нормальної життєдіяльності. Це врегульованість, стабільність, узгодженість всіх соціальних регуляторів, злагодженість відносин, певна гармонія в поведінці людей. Від рівня суспільного порядку залежить стан громадського й особистого спокою та безпеки; отже, порядок – це велике благо для суспільства й особи. Без належної уваги суспільства до перерахованих соціальних регуляторів, пова-

ги до них окремих соціумів та індивідів неможливо створити дієвий, ефективний юридичний захист прав, свобод і законних інтересів Людини.

Ще декілька думок про мораль в громадянському суспільстві. Мораль є дороговказом того, до чого слід прагнути, а чого слід уникати. Вона вносить у звичайне життя не тільки порядність і гуманність, а й намір дати людям рівні шанси у житті. Інститут – це інструмент вдосконалення; кращі з них втілюють наміри відкритого суспільства в реальність, це, наприклад, інститути демократії, що дозволяють нам обирати, а ще важливіше – звільняти обраних від посад. Громадянське суспільство – джерело життєвої сили для свобод [4].

Список використаної літератури

1. *Алексеев С. С.* Общая теория права : [учеб.] / С. С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1981. – Т. 1. – 355 с.
2. *Андрусишин Б. І.* Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку : [навч. посіб.] / Б. І. Андрусишин, В. Д. Бондаренко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 387 с.
3. *Гусейнов А. А.* Гимн гражданскому обществу и его морали (о книге В. И. Бакштановского и Ю. В. Согомонова «Гражданское общество : новая этика») / А. А. Гусейнов / Ведомости. – Вып. 25 : Общепрофессиональная этика. – Тюмень, 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.guseinov.ru>
4. *Дарендорф Р.* Мораль, институты и гражданское общество / Р. Дарендорф // Речь на церемонии вручения международной премии сенатора Дж. Аньелли. – Турения, 30 марта 1992. – С. 4-10.
5. *Івченко О.* Національні й загальнолюдські засади розвитку гуманістичної моралі громадянського суспільства / О. Івченко // Гілея : науковий вісник. Зб. наукових праць / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. – К. : ВІР УАН, 2011. – Вип. 43. – С. 551-560.
6. *Івченко О. Г.* Моральні засади демократичного розвитку українського суспільства / О. Г. Івченко // Нова парадигма : [журнал наукових праць] / Голов. ред. В. П. Бех ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова ; творче об'єднання «Нова парадигма». – Вип. 99. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 166-176.
7. *Рогожа М. М.* К вопросу о природе морали в философии Дэвида Юма / М. М. Рогожа // Этическая мысль. – Вып. 12. – 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://iph.ras.ru>
8. *Толкачова Н. Є.* Звичаєве право : [навч. посіб.] / Н. Є. Толкачова. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 367 с.
9. *Шемшученко Ю. С.* Теоретичні засади права і культури / Ю. С. Шемшученко // Право і культура: теорія і практика : міжн. наук. конф. – К. : МП «Леся», 1997. – С. 4-5.